

З КАФЕДРИ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ

ЛІБАНОВА

Елла Марленівна — академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

ПРО ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДОПОВІДІ «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МІГРАЦІЙНИЙ ВИМІР»

**Стенограма наукової доповіді на засіданні
Президії НАН України 19 грудня 2018 року**

У матеріалі коротко розкрито основний зміст Національної доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір», підготовленої Секцією суспільних і гуманітарних наук НАН України, висвітлено проблемні питання трудової, освітньої, внутрішньої та вимушеної міграції, наведено конкретні пропозиції щодо зміни державної міграційної політики та вжиття необхідних заходів для зменшення відпливу робочої сили.

Шановні члени Президії! Шановні колеги!

Міграція є ключовим проявом процесу глобалізації і має об'єктивний характер. З великою ймовірністю масштаби міграції зростатимуть і надалі, зокрема завдяки тому, що активні та мобільні верстви населення впродовж життя кілька разів змінюватимуть місце проживання. Цьому сприяє четверта промислова революція і пов'язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв у інших країнах (регіонах), ніж місце реєстрації головного офісу, спрощення процедури перетину кордонів у поєднанні з суто демографічними процесами — стрімким старінням населення і робочої сили в економічно розвинених країнах. Головною складовою міграцій у сучасному світі є переселення через економічні чинники, передусім тимчасові переміщення з метою отримання більших заробітків. У таких міграціях вирішальну роль відіграє співвідношення якості життя в країнах (регіонах) походження (проживання) і в країнах (регіонах) спрямування.

У своїй доповіді я зупинюся лише на ключових постулатах, які ілюструють результати, отримані під час проведення досліджень.

Стрижнева ідея Національної доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір» полягає в тому, що міграція — це не

просто проблема, що потребує розв'язання, а реальність, з якою доводиться рахуватися і яку необхідно усвідомлювати. Міграція має об'єктивний характер і прямо пов'язана з процесом глобалізації, тому навряд чи її можна зупинити, принаймні в демократичний спосіб. Звідси випливає, що на сьогодні основним завданням державної міграційної політики має бути забезпечення якнайповнішого використання позитивного потенціалу міграції з одночасною мінімізацією її негативних наслідків.

Реалізовані, а певною мірою і потенційні, еміграційні настанови є максимально повним і точним віддзеркаленням суспільних настроїв. Вони тісно пов'язані з такими чинниками:

- низька оцінка свого власного життя і поточної ситуації в країні (або в регіоні чи поселенні, залежно від того, про який тип міграції йдеться);
- зневіра в реформах, усвідомлення того, що неможливо швидко отримати бажані результати, а відтак, бачення поганих перспектив для себе, родини та нащадків;
- стійке переконання у вищій якості життя за кордоном (в іншому регіоні/поселенні), а також упевненість, що там є попит на емігрантів;
- впевненість у своїх можливостях інтегруватися в інше суспільство (знайти роботу, житло, вивчити мову, пристосуватися до способу життя тощо);
- поширення в суспільстві настанов на еміграцію (стаціонарну, трудову, освітню). Це важливий фактор, оскільки якщо таких настанов у суспільстві немає, то й усі зазначені вище чинники не відіграватимуть помітної ролі.

До речі, днями уряд Німеччини подав до парламенту проект закону про міграцію, який значною мірою лібералізує національне законодавство з метою полегшення легального працевлаштування для громадян країн, що не входять до Євросоюзу. В разі його ухвалення Бундестагом для українців відкриється німецький ринок праці, і єдине, що може стати на заваді масовому відпливу робочої сили з України, — це неналежне знання німецької мови.

І ще один важливий постулат Національної доповіді — оцінювати наслідки масштабних

міграцій потрібно, розглядаючи їх принаймні під такими чотирма кутами зору:

- з позиції самого мігранта;
- з позиції країни/регіону/поселення — донора робочої сили (зазначу, що для України це надзвичайно важливо);
- з позиції країни/регіону/поселення — реципієнта (зараз цей аспект для України неактуальний, але з розвитком економіки проблеми з припливом трудових іммігрантів ставатимуть усе важливішими);
- з позиції цивілізації загалом — з цієї точки зору важливо, щоб кваліфікований спеціаліст працював саме за своїм фахом у будь-якій країні світу.

Отже, основними чинниками міграції є незадоволеність людини своїм життям, суспільним статусом, доходами; її сподівання на покращення своєї долі внаслідок переїзду до більш заможного суспільства, до більш розвинутого ринку праці; поширений, на жаль, в Україні погляд на міграцію як на своєрідний «соціальний ліфт», можливість швидко вибратися зі злиднів.

На сучасному етапі головною мотивацією для міграції є переселення, спричинене економічними чинниками, насамперед тимчасове переміщення з метою отримання більшого заробітку (принаймні 90 % мігрантів зазначають, що для них головним стимулом для переїзду була можливість одержати більшу плату за свою працю). Слід підкреслити, що цей фактор досить стабільний і не залежить ані від вікових груп, ані від регіонів проживання, ані від інших категорій. Єдина відмінність спостерігається у поділі респондентів за статками — чим заможнішою вважає себе людина, тим менше вона вмотивована на переїзд саме через можливість заробляти більше. Так, серед тих, хто вважає себе бідними, 70 % передусім ставлять вищий заробіток і 14 % — можливість професійної реалізації. Серед тих, хто вважає себе забезпеченими, відповідно, 58 % і 21 %.

Безумовно, в міграції велику роль відіграють відмінності в якості життя, і масовий потік завжди рухається від бідніших регіонів до більш багатих. Проте економічні чинники

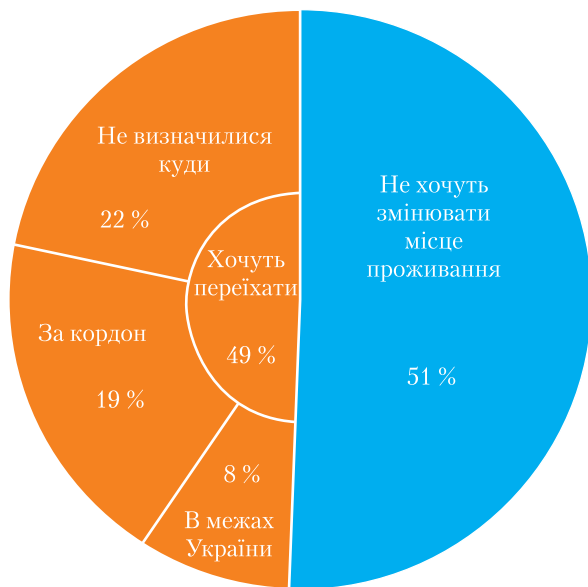

Рис. 1. Розподіл українського суспільства за ставленням до міграції

діють у специфічному ментальному середовищі, і це стосується як країн, так і соціальних чи професійних груп. Наприклад, Польща є лідером серед країн Східної Європи за успішністю соціальних реформ, рівнем життя, розвиненістю ринку праці тощо. І при цьому Польща є лідером у Східній Європі за масштабами еміграції з країни. Проте Угорщина, яка помітно відстає від Польщі за зазначеними показниками, має дуже низький рівень мобільності населення.

Українське суспільство сьогодні поділене майже навпіл за ставленням до міграції (рис. 1). Приблизно половина респондентів декларують, що вони ніколи нікуди не поїдуть зі свого місця проживання, і це переважно люди старшого віку, які вкорінені у своєму поселенні через соціальні та майнові зв'язки. З іншого боку, 49% опитаних говорять, що вони хочуть поїхати, але за кордон хотіли б виїхати лише 19%, змінити місце проживання в межах України — 8%, а 22% мають невизначене бажання кудись переїхати. І це бажання змінити місце проживання є значно більш поширеним за фактичний планований переїзд, тобто в опи-

туваннях люди набагато частіше висловлюють бажання емігрувати за кордон, але в реальності домінує внутрішня міграція.

Наведені дані відображують процес формування міграційних настанов в українському суспільстві. Населення України постійно демонструє незадоволення як власним життям, так і ситуацією в країні (причому загалом оцінки власного життя значно вищі за оцінки загальної ситуації). Це спричинено дійсно низьким рівнем життя, величезним розривом між завищеними очікуваннями і фактичною ситуацією; традиційним для молоді демократії прагненням популізму з боку політиків і патерналізму з боку значної частини громадян; применшенням власних здобутків у поєднанні із завищенням досягнень інших (зокрема доходів та якості життя загалом). Низькі оцінки зумовлюють бажання змін — велика частина активного, мобільного і конкурентоспроможного населення пов'язують своє майбутнє з можливістю радикальних змін свого життя, в тому числі з еміграцією.

На рис. 2 наведено дані моніторингу Інституту соціології НАН України, який він проводить з 1994 р., щодо динаміки міграційних настроїв в українському суспільстві. Як ви можете бачити, за більш як 20 років кількість охочих поїхати за кордон або переїхати в межах України не сильно змінюється. У певні періоди часу ставлення до міграції дещо коливалося, але в межах похибки, — приблизно 50% українців нікуди не збираються їхати, близько 20% мають бажання виїхати за кордон і порядку 10% налаштовані на внутрішню міграцію.

Загалом фактичні масштаби внутрішньої міграції значно більші за зовнішню, але потенційні — приблизно однакові. Ще з радянських часів традиційною для України була міграція із села в місто. Сьогодні в Україні дуже активно розвивається процес урбанізації, зростають міські агломерації, і це загалом добре, якщо до цього залучені й жителі навколишніх сіл. Держава має забезпечити відповідний розвиток інфраструктури, насамперед побудувати дороги, налагодити транспортне сполучення, щоб мешканці сільської місцевості мали змогу

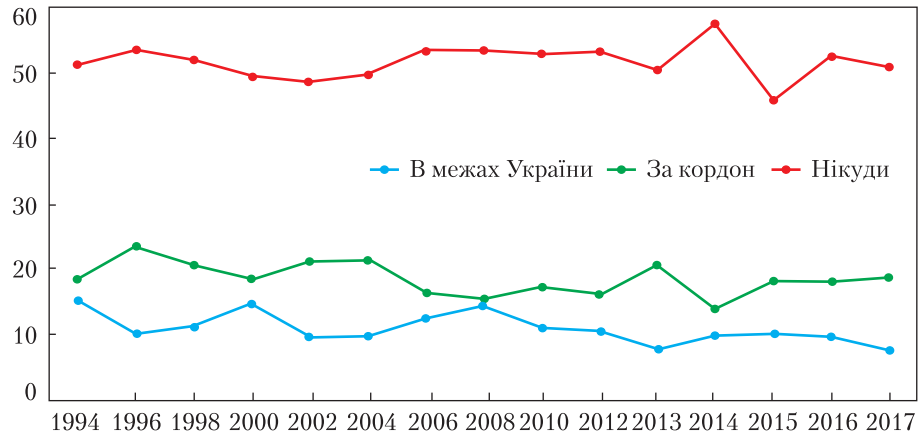

Рис. 2. Суспільні настрої щодо міграції в Україні, % (за даними Інституту соціології НАН України)

проживати у своєму селі, а працювати в міській агломерації.

В Україні налічується 5 метрополісів, але Донецький з відомих причин сьогодні не виконує своїх функцій, Київ входить до числа світових метрополісів, Дніпро, Харків і Одеса — метрополіси регіонального масштабу. Вони швидко розвиваються, активно абсорбуючи робочу силу з прилеглих населених пунктів, принаймні в межах 1,5-годинної транспортної доступності, що призводить до обезлюднення цих сіл і містечок. Однак при цьому слід зважати на те, що чим далі від центру, тим нижчі ділова активність і рівень життя, а відтак, у населення виникає більше стимулів для пошуку роботи поза місцем проживання. З огляду на процеси децентралізації державі потрібно, змінюючи систему оподаткування, зацікавлювати місцеві громади в тому, щоб вони зберігали якщо не робочу силу, то хоча б населення, щоб громаді було вигідно, що в ній проживає якомога більше людей.

Значним, так би мовити, «стартером» внутрішньої міграції є освітня міграція. Сьогодні в Україні 37% студентів — іногородні. І знову ж таки освітня міграція спрямована переважно до метрополісів — Києва, Харкова, Дніпра, Одеси, Львова.

Тепер коротко зупинюся на проблемі вимушеного переселення з Донбасу та Криму. Достеменно оцінити сьогодні кількість внутрішньо переміщених осіб досить важко. За

різними оцінками, в результаті анексії Криму Російською Федерацією та воєнних дій на сході України вимушено змінили своє місце проживання від 800 тис. до 1,5 млн осіб. Причому якою б не була ця цифра, за кількістю вимушених переселенців Україна посідає перше місце в Європі та дев'яте у світі. Це спричинює, безперечно, величезну кількість проблем, оскільки наша держава ніколи ще не стикалася з такими масштабами внутрішніх переміщень.

Серед безлічі цих складних питань особливу увагу слід приділити трьом категоріям проблем життєзабезпечення переселенців:

- 1) відсутність у внутрішньо переміщених осіб достатніх засобів для існування;
- 2) невизначені перспективи з житлом;
- 3) труднощі, пов'язані з реалізацією та захистом прав власності, проблеми зайнятості, доступності соціальних послуг, відновлення документів тощо.

Фундаментом розв'язання цих проблем є інтеграція переселенців до громад вселення за допомогою ефективної співпраці держави, бізнесу, територіальних громад, громадянського суспільства (організацій ВПО, волонтерських та благодійних організацій), міжнародних донорів. Важливим каналом інтеграції має стати освіта, як середня, так і вища.

Головними наслідками міграції з країни є:

- зміни в чисельності та складі населення — як правило, виїжджає молодь, а залишаються

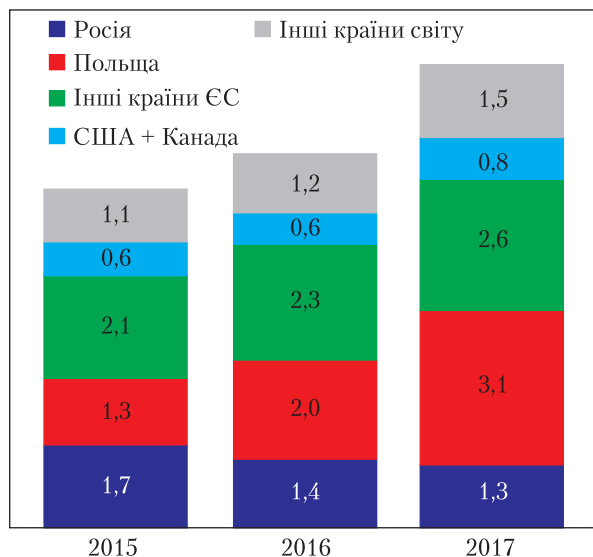

Рис. 3. Надходження в Україну приватних грошових переказів за групами країн у 2015–2017 рр., млрд дол. США

люди похилого віку; 41,3% мігрантів молодші за 35 років і лише 20,4% — старші за 50 років;

- вплив мізків, тобто кваліфікованої робочої сили, або так званий brain drain;
- зниження пропозиції робочої сили — на місцевих ринках праці спочатку відчувається брак робочої сили за окремими професіями, а потім тотальний дефіцит робочої сили; особливо гостро ця проблема стоїть у поселеннях та регіонах, в яких є нестача конкурентних робочих місць і які розташовані далеко від центрів тяжіння внутрішніх мігрантів;
- демографічне старіння нації, посилення навантаження на працююче населення, додатковий тиск на систему соціальної підтримки;
- зростання депопуляції, темпи якої в останню чверть століття є найвищими в Європі;
- зменшення доходів населення та економіки в цілому;
- погіршення соціо-психологічного і політичного клімату в суспільстві.

Деяко детальніше зупинюся на впливі грошових переказів, як одного з наслідків масштабної міграції. У 2017 р., за даними Національного банку України, обсяг приватних переказів з-за кордону становив 9,3 млрд дол. США. Ця сума

більш як у 4 рази перевищує обсяги прямих іноземних інвестицій за цей період, які оцінюються в 2,3 млрд дол. США. Особливо велику роль перекази заробітчан відіграють у найменш розвинених регіонах і громадах. Можна навіть говорити про те, що західні області України виживають значною мірою завдяки грошовим переказам з-за кордону.

Динаміку надходження до України грошових переказів з-за кордону за 2015–2017 рр. та їх розподіл за країнами, де працюють українські мігранти, наведено на рис. 3. Як можна бачити, Російська Федерація — це єдиний регіон світу, обсяги надходження грошових переказів з якого скоротилися за цей період.

Негативний вплив приватних переказів на економіку України пов'язаний з такими чинниками, як погіршення соціально-економічного середовища; посилення інфляції; зниження мотивації одержувачів переказів до зайнятості в Україні; зростання нерівності. Крім того, наявність коштів і набутий досвід роботи заробітчан за кордоном зазвичай посилюють міграційні настрої. З іншого боку, приватні перекази забезпечують до 4% ВВП України, і це без урахування мультиплікативного ефекту. До того ж економіка України отримує додаткові кошти, що дає позитивний імпульс для її розвитку: створюються нові робочі місця (як легальні, так і нелегальні), зростають доходи населення поза родинами мігрантів тощо. Крім того, грошові перекази з-за кордону сприяють розвитку фінансово-банківської системи. Так, за статистичними даними, банківські рахунки мають 53% родин, у яких є довгострокові мігранти, 44% родин з короткостроковими мігрантами і лише 21% родин, у яких немає мігрантів.

На жаль, сьогодні головним напрямом витрачання грошей, отриманих з-за кордону, є поточне споживання, а придбання житла, здобуття освіти, започаткування приватного бізнесу відіграють другорядні ролі.

Масштабні міграції значною мірою впливають і на змінення соціо-психологічного клімату в країні. Діти в родині мігрантів залишаються без піклування одного або обох батьків

і, не маючи прикладу нормальних родинних стосунків та нормальної трудової діяльності, частіше вдаються до асоціальних вчинків. Крім того, серед мігрантів спостерігається більше розлучень, старі батьки частіше залишаються без допомоги, члени їхніх родини здебільшого вже орієнтуються на життя за кордоном. У громадах, в яких є багато мігрантів, більшою мірою проявляється нерівність, зокрема нерівністю серед дітей, змінюються етнічний склад та ідентичність.

За відсутності повного соціального пакета (оскільки лише 35% українців мають дозвіл на роботу і легально працюють в інших країнах) у мігрантів виникають проблеми з відшкодуванням втрати доходів через виробничу травму або інвалідність, проблеми з пенсійним забезпеченням.

З одного боку, позитивним аспектом є те, що мігранти, які повертаються до України, вже мають досвід життя в демократичній країні та поведінки в умовах ринкової економіки, набувають нових навичок і вміння спілкуватися в іншому соціокультурному середовищі. І коли мігранти повертаються додому або навіть приїжджають на дуже короткий термін провідати родину, вони досить сильно впливають на світогляд і спосіб життя свого найближчого оточення. З іншого боку, більшість українських мігрантів, працюючи за кордоном, на жаль, не набувають нових знань і не підвищують свій фаховий рівень. За результатами опитувань, 36,1% заробітчани працювали в інших країнах на роботах, що не потребували кваліфікації (найбільше таких в Італії — 55,6%, Польщі — 45,6%, Чехії — 34,5%).

Отже, як я вже зазначала на початку доповіді, міграція — це об'єктивний суспільний процес, тісно пов'язаний із загальносвітовою глобалізацією економічної, політичної та соціокультурної сфери життя людини. Тому вирішення проблеми міграції не має простих рецептів, і зупинити міграційний вплив населення, не застосовуючи тоталітарні механізми, неможливо. Звідси випливає, що головним напрямом державної міграційної політики повинне стати поєднання якомога повнішого

використання позитивного потенціалу міграційних процесів з мінімізацією їх негативних наслідків. Заходи, яких держава має вжити для досягнення цієї мети, можна розділити на дві категорії: завдання у сфері зовнішньої міграції і завдання у сфері внутрішньої міграції.

Серед завдань державної політики у сфері зовнішньої міграції слід відзначити заходи, спрямовані на зменшення масштабів відпливу населення; на повернення мігрантів (передусім тих, хто виїхав з метою заробітків і вважає своє перебування за кордоном тимчасовим); на заохочення до імміграції тих працівників, потреба в яких є нагальною для вітчизняної економіки; на інтеграцію мігрантів в інтересах як окремих осіб, так і громад вселення.

Основними завданнями у сфері внутрішньої міграції є заміна частини зовнішніх міграційних потоків на внутрішні; розвиток маятникових міграцій; легалізація зайнятості мігрантів; створення ринку комунального орендного і тимчасового житла; розвиток дорожньо-транспортної мережі.

Окремо хочу привернути вашу увагу до розвитку маятникової міграції, коли людина проживає в одному населеному пункті, а на роботу чи навчання регулярно (найчастіше щоденно) їздить до іншого населеного пункту, здебільшого — з прилеглих сіл і містечок до великого міста. Всупереч поширеній у суспільстві думці, маятникова міграція є скоріше позитивним, ніж негативним процесом, оскільки за умови дорожньо-транспортної доступності люди залишаються у своєму середовищі проживання, а сам процес дає змогу, хоча б частково, пом'якшити наслідки відпливу робочої сили через зовнішню міграцію.

Вирішення проблем, пов'язаних з масовою міграцією, потребує комплексної реакції з боку держави і усвідомлення того, що одне лише економічне зростання не приведе до автоматичної зміни міграційних потоків. По-перше, слід сформувані в суспільстві повагу до працюючої людини, так щоб працювати хоч на будь-якій роботі вважалось почесним, а от отримувати адресну соціальну допомогу працездатній особі було б соромно. По-друге, необ-

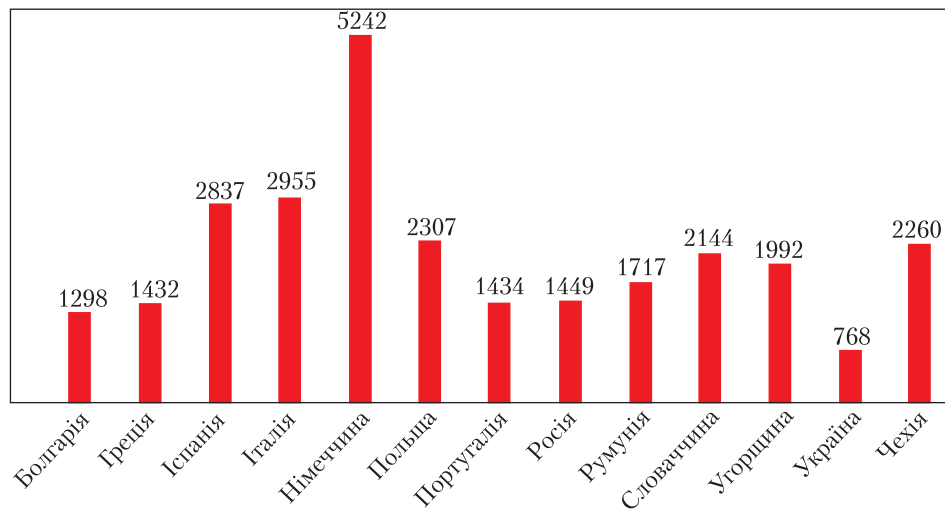

Рис. 4. Середня місячна зарплата за паритетом купівельної спроможності в країнах Європи за 2016 р., у дол. США (за даними ILOSTAT)

хідно вжити заходів для зменшення масштабів впливу кваліфікованої робочої сили. На відміну від пересічного емігранта мотивом виїзду науковця, хірурга, інженера та представників інших, так званих інтелектуальних, професій є не тільки і навіть не стільки низька заробітна плата, скільки неможливість реалізувати себе в Україні.

Для зміни суспільного ставлення до працюючої людини потрібно проводити систематичну інформаційну роботу, створити національний інформативно-комунікативний портал, започаткувати низку цільових телепрограм на основних ТБ-каналах. Необхідно також спрямовувати зусилля на трансформацію системи соціальної підтримки працездатного населення; стимулювати більш активну поведінку людей на ринку праці (не лише в пошуку роботи, а й у розвитку підприємництва, самозайнятості, сімейного бізнесу тощо). Крім того, варто посилити диференціацію пенсій відповідно до тривалості страхового стажу, вибудувати нову систему державних соціальних гарантій і дотримуватися її.

З огляду на те, що головним мотивом міграції є низька зарплата, передумовою помітного зменшення масштабів зовнішньої трудової міграції повинне стати підвищення рівня оплати праці — середня зарплата в Україні має становити як мінімум 70–75% середньої заробітної

плати у сусідніх країнах, передусім у Польщі. На рис. 4 наведено дані Міжнародної організації праці за 2016 р. (свіжішої інформації, на жаль, поки що немає) щодо середньомісячної заробітної плати за паритетом купівельної спроможності в різних країнах Європи.

Можливості позитивного впливу на ситуацію такого чинника, як підвищення мінімальної заробітної плати, в Україні вже вичерпано. Проте ми ще маємо важливий резерв — підвищення оплати праці в бюджетній сфері. Слід визнати, що Україна є єдиною європейською державою, в якій середня заробітна плата в науковій сфері нижча за заробітну плату в середньому в економіці.

Крім того, держава має заохочувати роботодавців до збільшення в Україні кількості робочих місць з прийнятною оплатою праці; створити сприятливий бізнес-клімат; посилити боротьбу з корупцією, неофіційними виплатами; заохочувати підприємців до виведення свого бізнесу з тіньової сфери; налагодити співпрацю з організаціями роботодавців та з територіальними громадами, зокрема через зміни у системі оподаткування доходів населення.

Проте ще раз хочу наголосити, незважаючи на те, що низькі доходи є головною мотивацією для міграції, одне лише підвищення заробітної плати не дасть бажаних результатів — державі потрібно зосередити свої зусилля на забезпе-

ченні загального поліпшення якості життя в Україні.

На завершення свого виступу зазначу, що в пропонуваній вашій увазі Національній доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір» представлено інтегровані результати наукових досліджень, отримані під час виконання дослідних проектів установ НАН України в галузі соціогуманітарних наук у 2018 р. (розпорядження Президії НАН України від 02.07.2018 № 352). У підготовці доповіді брали

участь фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Інституту економіко-правових досліджень НАН України, Інституту соціології НАН України, Інституту економіки промисловості НАН України, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Дякую за увагу!

E.M. Libanova

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv)

ON THE MAIN PROVISIONS OF THE NATIONAL REPORT
“UKRAINIAN SOCIETY: MIGRATION DIMENSION”

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine,
December 19, 2018

The material briefly outlines the main content of the National Report “Ukrainian Society: Migration Dimension”, prepared by the Humanities and Social Sciences Section of NAS of Ukraine, the issues of labor, education, internal and forced migration are highlighted, concrete proposals are made on changing the state migration policy and taking necessary measures for reducing the outflow of manpower.